

स्वोपिशाखा शास्त्रापीठ मराठी कार्य: प्रेरणा आणि स्वयं
(गौर. ए.ए.पी. व स्वातंत्र्य कार्यवाही कार्य, यांच्या अनुषंगाने उभ्यास)

प्रकरण. २०२

निष्कर्ष

निष्कर्ष

एकोणिसाव्या शतकातील मराठी फार्सचे स्वस्म आपण आतापर्यंत पाहिले. इंग्रजीतून मराठीला मिळालेली फार्सांची ही देणगी बरीच उपकारक ठरली. मराठी नाटकालाही नवे पाऊल टाकायला, तिचा उपयोग झाला. विष्णुदासी धाटाची ठरीव नाटके पाहून कंटाळलेल्या प्रेक्षकांचे मन हे रंजनपर फार्स खेचून घेऊ लागले. १८८५ ते १९०५ या काळात या फार्सांचे लेखन भरपूर झाले आणि मोठ्या प्रमाणात ते रंगभूमीवर येऊ लागले. एकोणिसाव्या शतकात कल्पनारम्य स्वस्माची नाटके अधिक लिहिली गेली. त्या तुलनेने सामाजिक नाटकांची निर्मिती फारशी झाली नाही. म्हणून सामाजिकदृष्ट्या धामधुमीच्या असणा-या या काळात फार्सांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात व्हावी हे लक्षणीय वाटते. कन्या विक्रय, स्त्री शिक्षण, बालविवाह, बालाजरठविवाह, विधवा केशवपन, विधवापुनर्विवाह, हुंडा विरोध, अशा अनेक प्रश्नांसंबंधी अनुकूल आणि प्रतिकूल चर्चा या काळातील फार्सांच्याद्वारे झाली. फार्सांतील विनोदाच्या द्वारे कुणी सनातन्यांची तर उडवली तर कुणी सुधारकांना बेजार केले. टिंगल-टवाळी झाली तशी विडंबनेही झाली. या फार्सांनी सामान्य प्रेक्षकांना जसे खळखळून हसायला शिकवले, तसे आपले सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भातले विचारही त्यांच्या मनावर बिंबवले. असंभाव्यता आणि टोबळ स्वस्माच्या घटना, उपहास, टवाळी आणि ग्राम्य अंग विक्रमणाला अवसर देणारे विनोदी प्रसंग हे सगळे फार्सांचे विशेष राखून त्यांनी आपल्यामध्ये सामाजिकतेचा अवसर दिला. मराठी नाटकांची वास्तवाकडे होणा-या वाटचालीचाच हा एक भाग होता. त्यामुळे या काळातील फार्सांनी मराठी नाटकाला सामाजिकता प्राप्त करून देण्यास मदत केली असे म्हणणे संयुक्तक ठरेल.

फार्स म्हणजे विनोद निर्मिती करणारा नाट्यप्रकार, या रूढ समजुतीलाही एकोणिसाव्या शतकातील फार्सांनी धक्का दिलेला आढळतो.

ऐतिहासिक स्वस्माच्या कथानकावर आधारित असेही काही फार्स या काळात निर्माण झाले. [उदा. नारायण पेशावे यांच्या मृत्यूचा फार्स] तर सामाजिक विषयावरही लिहिलेले फार्सही गंभीर प्रकृतीचे आहेत, असे दिसून येते [उदा. स्त्री विद्यावैचित्र्य दर्शन/१८८३].

एकोणिसाव्या शतकातील फार्समध्ये विनोद निर्मिती झाली असली तरी तो विनोद बराचसा विकृत स्वस्माचा, अश्लील, ग्राम्य [गोडंबीचा फार्स/१८९३] आणि स्कूणच खालच्या पातळीवरचा आढळतो. थोडावेळ गंमत असेच ब-याचश्या फार्सचे स्वस्म असल्यामुळे त्यात कलात्मकतेला अवसर असणे अर्थातच शक्य नव्हते. विनोदालासुद्धा शाश्वतता लाभू शकते. [उदा. संशयकल्लोळ] पण हयाची पुस्तकशीही साक्ष या फार्सात कुठेच आढळत नाही. तत्कालीन प्रश्न जरी या फार्सांनी हाताळले असले तरी शाश्वत आवाहनाचे सामर्थ्यही त्यांच्या ठिकाणी नाही. "घटकाभर करमणूक" एवढीच त्यांची श्रुति व छुजी प्रेरणा असल्यामुळे या फार्सचे जीवितही त्या काळापुरतेच मर्यादित राहाणे स्वाभाविक होते. फार्सांना जनमानसांत रंजनाच्या निमित्ताने का होईना पण स्थान मिळाल्यावर, सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात स्वमत प्रतिपादनासाठी साधन अथवा माध्यम म्हणून त्यांचा उपयोग करण्यात आला असे दिसते.

" मोर एल. एल. बी. आणि "कथालुब्ध"बायांचा फार्स " हे सामाजिक समस्या मांडण्यासाठी लिहिले गेले. मोर एल. एल. बी. या फार्समध्ये सनातनी-वर्गाची बाजू मांडली असून, सुधारकांची टिंगल, टवाळी त्यात केलेली आढळते. उपहास, उपरोध, विडंबन या साधनांनी सुधारकावर नाहक भागवतांनी हल्ला चढविला आहे. निर्मेळ गंमतीपेक्षा, तिरस्कार, अप्रीती यांच्या या फार्समध्ये अधिक असल्यामुळे, त्याचा आवाहकतेला आणि विनोदालाही ब-याच मर्यादा पडल्या. असे असूनही तत्कालीन जनमानसावर या फार्सने मोठीच पकड घेतल्याचे

तत्कालीन नियतकालिकांतील किंवा प्रतिक्रियांवरून स्पष्ट होते. उच्च पदवीधर तरुण अभ्यासाच्या ताणामुळे ते स्त्री समागमास असमर्थ ठरतात, याचे वर्णन भागवतानी येथे ज्या पध्दतीने केले आहे, तीत या फार्साच्या लोकप्रियतेचे रहस्य आहे. "मनोरमा" व "स्वैर सकेशा" यासारख्या नाटकांद्वारे, मराठी नाटय सृष्टीचा अश्लीलता व बीभत्सता याकडे जाणारा तोंड काही अंगाने का होईना, "मोर एल.एल.बी." या फार्साने सावरलेला दिसतो. कथानकाचा विस्कळितपणा, हे बहुतेक फार्साचे वैशिष्ट्य लक्षात घेता "मोर एल.एल.बी." चे कथानक त्याला अपवाद ठरते. कथानकांत बरीचशी संगती दाखण्याचा लेखकाचा प्रयत्न लक्षात घेण्यासारखा आहे. मराठी फार्सांनी आपल्या नेहमीच्या [तत्कालीन] स्वस्माची कात टाकण्याचा प्रयत्न येथे दिसतो. फार्साची अवस्था टाळून मराठी सामाजिक नाटक हळूहळू कसा आकार धारण करू लागले होते, याची साक्ष "मोर एल.एल.बी." वरून मिळते.

"कथालुब्ध बायांचा फार्स" मध्ये कोणतीही सामाजिक समस्या "मांडलेली" नसली तरी बुवाबाजीसारख्या अनिष्ट गोष्टी तत्कालीन समाजात कशा वाटीत लागल्या होत्या याची साक्ष मिळते. सकेशा विधवाबद्दलचे तत्कालीन समाजाचे मत, विधवांचा व्यभिचार, अतृप्त गृहिणींचा व्यभिचार कथा कीर्तनासारख्या सोज्वळ गोष्टींच्या आवरणाखाली कसा घालत होता या विषयीचे चित्रणावर येथे अधिक भर आहे. वाङ्मयीन गुणा तर सोडाच पण साधी कथापूर्णता देखील या फार्सात नाही. त्याचा शेवट अनपेक्षित आणि अपूर्ण असा आहे. मग तरीही असा फार्स लिहिण्याची आवश्यकता काय, असा प्रश्न निर्माण होतो. बुवाबाजी पासून सावधानतेचा इशारा देण्यासाठी संवादाच्या माध्यमातून लिहिलेला उपदेशापर निबंध असे त्याचे स्वस्म संगत येईल. विचार प्रतिपादनासाठी फार्स साधन म्हणून कसा वापरला जात होता हे "कथालुब्ध बायांचा फार्स" वरून लक्षात घेण्यासारखे आहे.

एकोणिसाव्या शतकात मराठी सामाजिक नाटकाच्या पाया मरणीचे काम मराठी फार्स कसे करीत होता हे वरील दोन्ही फार्सांवरून स्पष्ट होते. एकोणिसावे शतक हे महाराष्ट्राच्या दृष्टीने संधिकाळ असल्यामुळे इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिचयाने नवनव्या वाङ्मय प्रकारांची बीजे या काळात मराठीत अवतरत होती. फार्स या वाङ्मय प्रकाराची जाण मराठी लेखकांना पुरतेपणी आलेली नव्हती. खास कोणताही आदर्श त्यांच्या पुढे नव्हता. अशा स्थितीत मराठी नाटकाचे भावंड असणारा हा फार्स कसा आकार धारण करीत होता, याचीही कल्पना या दोन्ही फार्सांवरून येऊ शकेल.

.....